

Ivo Paić

PROIZVODNJA IDEOLOGIJE

Prosveta, Beograd, 1984.

Pred nama je jedno izrazito i izuzetno filozofijsko djelo. Za njegovu sumarnu oznaku veoma bi teško bilo pronaći neku usporedbu — u formalnom ili sadržajnom pogledu. O ideologiji — tako banalnoj a nikad posve jasnoj odrednici — jest i nije riječ u ovoj knjizi. Riječ je o preprekama samosvijesti čovjeka kao bića. Autor ih promišlja metodičkom strogošću i misaonom instrumentiranosti nijetke koncentracije i preciznosti, sposoban da lucidnom analizom rastvori naslage slojevite neosvješćenosti o problemu i da sukcesivno, višestruko poantiranom sintezom izvede kritičko mišljenje na razinu povijesne zbilje i njenog mogućeg obuhvata.

Koliko će duboko ići u svom istraživanju Paić je nagovijestio u kratkom predgovoru: ne zanimaju ga »područja« i »slojevi« oblikovane svijesti, nego ono *pred-oblikovano* iz kojeg se ukazuje mogućnost i *zbilja* svega ideologijski oblikovanog. Žele, dakle, doprijeti do pretpostavljenog stjecanja činilaca gdje, s pravom naslućuje, mora da je na djelu ideologijsko onesposobljavanje svijesti prije nego što se ona (kao ideologija) pokaže prezentnom postojećim nadsubjektnim sustavima.

Ukoliko i s nevjericom tu njegovu nakanu, uvodna razmatranja nas upoznavaju s temeljito pripremljenim planom kojim pouzdano raščlanjuje što i kako toga svog pothvata.

Ponajprije, razjašnjenje osnovnog polazišta: ideologijska svijest je nešto produktivno, a ne tek nešto reflektivno. Praksa ideologije je onesposobljavanje svijesti onesposobljenom sviješću, jer je ideologija već onesposobljena svijest koja onesposobljuje drugu svijest, a onesposobljavanje svijesti jest i proizvodnja ideologije.

I evo prve njegove prosudbe uz tu tvrdnju: potencijal Marxovog djela kao poprište kritike onesposobljavanje svijesti (sustavno onesposobljavane i u ime marksizma) zapravo još i nije došao do riječi; treba ga misaono oslobađati. Ta zadaća glavna je okosnica Paićevog is-

traživačkog napora konzekventno i konzistentno provedena u pet poglavlja ovog djela.

Gdje je mjesto ideologije u strukturi društva? Paić se unaprijed ograđuje od teorija koje ideologiju uzimaju kao posebno područje duhovne proizvodnje i izdvajaju je od materijalne djelatnosti i materijalnog saobraćaja. Ali ni izravan oslonac na izričitost Marxovih tvrdnji o ideologiji nipošto nije metodički osiguran uvjet rekonstrukcije *marksovske* teorije ideologije. Štoviše, spoznajnoteorijska pozicija koja postavlja to pitanje a ne vidi ga kao *problem* završava time da ideologiju izdvaja iz nečega što ona nije, određujući tako (izvanjski) i njezin odnos prema onome što doista jest. Kako tu valja razumjeti Marxa? — iz čijih se stavova (*u Njemačkoj ideologiji*) tako zaključuje.

Proces života je početna i završna točka »kruga« u kojemu — gledajući na bitak i svjesni bitak — nastaju *udvajanja*. Jednoj se svijesti — koja sebe ne zna kao »svjesni bitak« — ono što dopijeva u pojavu (sam život) pričinja postavljanim na glavu. Da sam život, dopijevši u pojavu postaje pričin — kazuje nam druga, u bitnosti ista svijest. Ona vidi to što je prvoj, ideologiji, nevidljivo, jer ideologija sebe ne zna kao *posljedicu* podjele rada. *Znajući* to, druga svijest nastoji odrediti *mjesto* ideologiji u neupitno prihvaćenom kodovnom sustavu prostorne predodžbe o bazi i nadgradnji društva. Očito, za Paića, to je olako rješenje koje do Marxa stajališta ni ne dopire — ne pita se otkuda ova druga, označujuća svijest. (str. 52)

Camera obscura ideologije, konstatira Paić, ne može se rasvijetliti zahvatom što zaobilazi *nizove* posredovanja. Valja rastvoriti masivne pojmove »odnosi u proizvodnji« i »proizvodne snage« i vidjeti stjecaj činilaca stvaranja ideologije u rasponu koji obuhvaća cjelinu procesa života. Također, mislimo li iz *biti* uzroka, podijeljeni rad ima sebe u ideologiji kao (svoju) *postavljenost*. Postavljenošću u ideologiji, podijeljen rad *ne nestaje*. Tu je on tek zbiljski djelatnik uzrok: refleksija u kojoj i kojom *sam sebe* čini postavljenošću — ideologijom. Ideologijsko je na djelu već u dijeljenju rada i u rastavljenosti rada prije postavljanja i postav-

ljenosti podijeljena rada u ideologiji. (str. 53)

Ideologija, dakle, nema vlastite povijesti. Neodvojivost rada i svijesti (podijeljena rada i onespobljene svijesti) nisu spojivi ni sa kojom teorijom ideologije kao teorijom posebnog područja zbilje i posebnog predmeta znanosti. Onespobljena svijest, na koju se usmjeruje teorija ideologije, prikriva i proizvodnju ideologije i praksu ideologije, u čemu je i neprilika označujuće svijesti.

S još većom metodičkom skrupuloznošću, kritičkom osjetljivošću i analitičkom prodornošću pristupa Ivo Paić razumijevanju glasovitog Marxovog *Predgovora* iz 1859. godine koji je, zahvaljujući i Englesovom poznom pojašnjenju »formalne strane« izvođenja ideologijskih predodžbi, postao predložak za kasniji razvitak *objektivističkog* sustava historijskog materijalizma.

»Riječ je o konstrukcijama što žive tokove povijesnog procesa predočuju kao *strukture* kojima, pak, odgovara mreža pojmovlja 'povratno' *primjenjiva* na tu, navodno, strogo strukturalno oblikovanu zbilju.« (str. 88) Veoma složenim postupkom i posve novim uvidima u podtekstualne struje Marxovog govora Paić implicitno problematizira te konstrukcije i pokazuje da im ostaju po strani i povijesno mišljenje i zbiljska kritika ideologije.

Marx zna da se iz obuhvata objektivnih oblika mišljenja — za odnose proizvodnje kapitalskog društvenog načina proizvodnje — ne može izaći znanost kao znanost. Znanost je sustavno reflektiranje o već postalom, bitno prošlom. U postalom oblicima imamo pred sobom odjelovljen *subjektivitet* kapitala kao nužnog oblika rada i kapitalsko bogatstvo koje se pričinja kao bogatstvo uopće. Da bi se to vidjelo, potrebno je postale oblike osvjetliti iz točke historijskog početka kapitala i povijesne preobrazbe rada od prirodnog uvjeta ljudskog života na rad obuhvaćen kapitalom.

Klasična politička ekonomija ne može znanstvenim zahvatom u postali oblik, kao nešto prirodno, pojmiti da pred sobom ima nešto povijesno, niti da je ono što ona istražuje *određeno* povijesno, tj. subjektivitet subjekta koji sebe proizvodi iz sebe i *radi sebe* kao kapitala. Baš u tome na djelu je bit ideologijskog: one-

sposobljavanje svijesti za napor uspostavljanja samosvijesti. (str. 97—99; 102—103)

Odakle Marx vidi te obje činjenice? Povijesni pristup povijesnom obliku kao određenom utemeljen je u stajalištu socijalizama-komunizma i u misaonom svladavanju kružnog kretanja kapitala. Prvu poziciju objasnio je Paić već u uvodnom dijelu, u izvanredno nadahnutoj interpretaciji *generatio aequivoca* stavka iz *Ekonomsko-filozofskih rukopisa* (1844): Marxu se vrijeme otvara kao prostor razvitka čovjeka ukoliko se čovjek uspostavlja kao biće, to jest ukoliko se izvlači iz obuhvata očitosti praktična života i radi na sebi usmjerujući se protiv sebe kao empirijskog individua da bi sebi važio kao biće. Socijalizam-komunizam nije kronologijsko određenje i nije zahvaćanje u nešto što nije moje djelo. (str. 24—25)

Druga pozicija, o kružnom kretanju ljudskog rada u kojem (Marxov) socijalistički čovjek vidi svoj bitak pomoću sama sebe, sinhrona s prvom (Marxov pristup povijesti ujedno je i njegov pristup razumijevanju svijesti), također naznačena na istom mjestu, tek je u središnjim dijelovima knjige razrađena i razvijena u punom opsegu, u kontekstualizaciji s problemskim slojevima *Predgovora* i nekim ključnim postavkama *Kapitala*.

Marxova je temeljna intencija razumijevanje *bitnog monizma*: sveze i ljudima prozirne sveze bitnih vidova njihova povijesnog opstanka — teorije, prakse i proizvodnje. Tim smislom vođeno, Paićevo čitanje *Predgovora* pokazuje da u lancu činilaca proizvodnje života ekonomska struktura nipošto nije posljednja instancija njegova utemeljenja. Ona se i sama u nečemu utemeljuje, u onome čemu »realna baza« odgovara: općenito i svagda određenom stupnju materijalnih proizvodnih snaga društva. Tako Paić otkriva i Marxov implicitni stav o subjektivitetu proizvodnih snaga i dolazi u priliku da potencijal Marxove misli oslobodi baš na onom mjestu u kojem je bezbrojnim klišetiranim i dogmatskim prečitavanjem ostao skriven i potisnut.

Što su doista proizvodne snage, odlučuje međusobni odnos činilaca; tek u povijesnom odnosu i stjecanju postaju oni epohalno produktivni i čine epohalnost

epohe, njenu istinu. Kapital je u istini epohe ukorijenjena *kakvoća* proizvodnje koja sebe postavlja i uspostavlja kao snagu i vlada društvom. Na njegovom liku i obličjima ne pokazuje se što sve sudjeluje u formiranju njegova supstancijsko-subjektivnog karaktera i njegova subjektiviteta. Tko će se — u kapitalskom načinu proizvodnje — pojaviti nosiocem, opunomoćenikom, agentom i personifikacijom kapitala, to nije unaprijed određeno. Klasa kapitalista nije jedina mogućnost personifikacije kapitala niti je ukidanje te klase (klasa) dovoljan uvjet ukidanja kapitala. Njegovo ukidanje tiče se, u posljednjoj instanciji, odnosa činilaca u stjecanju iz kojih izvire određenost proizvodnih snaga.

Iz te spoznaje Paić prosuđuje: posve empirijski gledano — sva su revolucionarna unutarepohalna prelamanja sračunata na, ovakvo ili onakvo, odjeljivanje činilaca u stjecanju po kojemu su kapital i kapitalizam kao odjelovljenje subjektiviteta kapitala. Stoga rezultati iznevjeravaju očekivanja.

»Ono što je 'socijalističkim mjerama' proglašeno nekako već ukinutim, odjednom (za tu svijest ukidanja) oživljuje; za svijest koja drži na umu rečenu kakvoću, naprotiv, riječ je o oživljenim, pervertiranim obličjima predmeta kritike — kapitala. Ako se, međutim, i dalje ne sumnja u razložnost očekivanja — koja vode novoj intervenciji u pervertirana obličja de facto starog predmeta koji se toj svijesti pričinja već nečim novim — onda se ubrzava odmicanje od preduvjeta samog pitanja...« (str. 113)

Svako čitanje Marxa je ideologijsko, ne razlikuje li postali oblik i svijest postala oblika, te Marxovu poziciju iz koje je i jedno i drugo vidljivo. Prevratnička epoha podrazumijeva postojanje fundamentalnih unutrašnjih prelamanja svijesti. Svijest je jedino poprište osvješćivanja promjena temelja i fenomeologije uzdrmane istine epohe. U intraepohalnim zbivanjima, s određenim mijenama ideologijskih odnosa i promjenama složaja proizvodnih snaga u pojedinim oblicima proizvodnje života, mijenjaju se i ideologijski oblici. Ako oni doista postaju i mjesto osvješćenja o sukobima (proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje), time prestaju biti *ideologijski oblici*, pogotovo

ako rade *protiv* svoje posebnostne određene i protiv sektorske artikuliranosti. Razdoblje zatvorenih ideologijskih oblika jest zapravo samokritički rad svijesti koja se izvlači iz obuhvat očitosti praktična života. Ali, naglašava Paić, to je svijesti moguće, gledno u epohalnim razmjerima, samo po mjeri dospijevanja epohalne proizvodne snage do vlastitih granica. Zato on i ustvrđuje: »Današnja nastojanja izgradnje *kritičkih* teorija kasnog kapitalizma, kritike 'ranog socijalizma' na svim točkama kontinuuma onesposobljavanja svijesti, ideologije i prakse ideologije — ne mogu se izravno izvesti iz Marxovih epohalnih teorijskih tvorevina. One se ne mogu razviti ma koliko ažurnim respektiranjem empirijskog materijala koji bi, eto, posredovao epohalne tvorbe. Čovjek i čovjek kao biće, empirijski ustanovljive proizvodne snage i epohalna proizvodna snaga, intraepohalni složaji proizvodnje i epohalni sklop (što uključuje i nastajanje prevratne epohe), znanstvena objektivnost i povijesno subjektivno mišljenje (mišljenje prepreka samosvijesti i komunizmu) — ostaju zadaća povijesno djelatnog orijentiranja.« (str. 125)

U tom orijentiranju Marx je nezaobilazan onoliko koliko su nastojanja u tom smislu otporna na ono raspoloživo i koliko su svjesna prikrivene i u svemu nazočne epohalne proizvodne snage i otpornosti epohalnog sklopa, te ukoliko njeguju povijesno mišljenje koje ne može biti nadomješteno ni modernom znaošću ni masivnim tvorbama historijskog materijalizma. Don Quijote je svatko tko misli da se u ekonomskim formacijama može živjeti mimo te potajne povijesti i zbiljski živjeti neosvješćeno o njoj, ili tko podliježe iskušenju olakog nijekanja subjektiviteta kapitala, sve dok ekonomska formacija koju je on uspostavio nije za nama.

I još jednom Paić razjašnjava: ekonomska struktura društva kao ekonomska struktura kapitala ili cjelokupnost odnosa (kapitalske) proizvodnje nije nekakva baza društva, nego jest društvo u njegovoj ekonomskoj strukturi: odjelovljeno kružno kretanje kapitala. Marx je to kretanje zahvatio spekulativno i doveo ga do pojma (cjeline i cijelosti) konstrukcijom sustava kritike političke ekonomije, to jest mislenim apstraktumom ko-

ji se ozbiljuje kao *imanentna* kritika kapitala. Završna točka te kritike — njena granica i granica njezina predmeta — dosegnuta je u *Trojnom obrascu*, u 48. glavi *Kapitala*. U njoj se Marxu kapital pokazuje kao nešto *historijsko* i zato je njegova kritika političke ekonomije *konačna*: empirijsko kretanje kapitala kao kapitala ne može je bitno modificirati. Stoga *Kapital* nije i ne može biti primjenljivo djelo, a još manje organom konstrukcijama unutarepohalnih modifikacija načina proizvodnje. *Nama* kapital nije prešao u nešto historijsko!

Ali, immanentna dijalektičko-logička kritika kapitala otvara i transcendentni horizont kritike onesposobljavanja svijesti, onesposobljene svijesti i prakse ideologije. Svi likovi kružnog kretanja kapitala već su priređeni za tu kritiku. Kao takva, ona je transcendentna kapitalu, ali je immanentna radu jer zahvaća kružno kretanje u kojem je zoran dokaz nastajanja čovjeka kao bića posredstvom ljudskog rada. Oba kritička zahvata misle jedno te isto: *rad*: Kapital je nužan oblik rada, a rad ono po čemu se čovjek kao biće uspostavlja i kroz što istom i može doprijeti do samosvijesti. (128-130)

Glavna argumentacija za ovo Paićevo izvođenje tek slijedi. On je razrađuje i produbljuje minucioznim analizama kojima u isti mah rekonstruira integralni razvoj Marxove misli naglašavajući njen neempirijski karakter. Do racionalne jezgre (Hegelove) dijalektike Marx nije mogao doprijeti iz protufilozofskog stava i protufilozofijskim putem. Sam motiv bitnosmislene kritike filozofije kao filozofije, u nakani ozbiljenja filozofije, Marxu se morao ukazati kao problem. Zato je zadobivanje spekulativnog logosa, po Paićevom nahođenju, bitan sadržaj i indeks Marxova misaonog razvitka. Razvijen pojmovni diskurs u *Kapitalu* indicira razvijenost spekulativnog logosa iz kojeg je tek i mogao biti izveden pojam kapitala. Jednom zadobiven smisao tek u cjelini pojma zadobiva sva bitna značenja. Marxovo spekulativno stanovište ne odvaja metodu i biće, ono je nespojivo s *primjenom* metode na predmet, niti se formira na primatu logičkog. Proces rada i uradak, djelovanje i ono odjelovljeno, Marxova dijalektika/kritika ne odjeljuje.

Sve su to značajne Paićeve konstatacije relevantne za aktuelnu kritiku prakticirajućeg marksizma i školničke markseologije, ali u to se on ne upušta. Pri kraju treće četvrtine svoje knjige on se vraća početnoj tezi: ideologijsko onesposobljavanje svijesti počinje prije nego što se ona pokaže kao ideologija, postavlja jući sada i pitanje: gdje je točka prijeloma toga događaja? Ona mora moći biti u jezgri materijalnog procesa, ontologijski prije nastanka predodžbe i prije bilo kakva govora koji odgovara onome ontologijski prije. (str. 149).

Uz to ima riješiti i jedan formalni problem: kako stoji Marxova »znanost povijesti« spram njegove vlastite kritike spekulativne filozofije, s jedne strane, i, s druge strane, Paićevog uvida da je upravo spekulacija — u značenju koje joj Marx ne daje, ali postupa sukladno njezinu zahtjevu (izvođenje cjeline iz pojma) — nužan uvjet prodiranja mišljenja u stjecaj istine epohe.

Zbiljski život ne može biti dohvaćen izravnim usmjerenjem na činjenice (*intentio recta*); samo *gledanje* »empirijskih činjenica« mora postati ono na što svoju pažnju usmjeruje »znanost povijesti« ako želi dohvatiti i prikazati zbiljski proces života i praktički način razvitka ljudi. Ta se *intentio obliqua* ne može provoditi bez izgradnje pojma, a to znači da mora ući u prostor spekulativnog diskursa, inače bi sama namjera ostala nešto vanjsko zbiljskom životu, to jest zbiljski život bio njen puki objekt. (str. 151—152)

Kako onda izgledaju stavovi iz 1846. i 1859, iz tih još nesustavnih Marxovih tekstova, kad se njihov metaforički diskurs čita iz perspektive spekulativnoga? I ovdje je Paićevo rješenje izvorno i poticajno: spekulativno je omogućilo sustavnost pojmovnog, pojmovno je otrglo metaforičke predodžbe od sraslosti sa slikama i obratilo ih u *značenja* (str. 154)

Takvo promišljanje osposobljava Ivu Paića da — nasuprot svih paradigmatskih slučajeva označivanja ideologijske naravi svijesti koji zaobilaze problemske aspekte Marxovih stavova — konstatira da problem *biti* podjele rada nije eksplicitno problematiziran ni u Marxa. Neupitnim odnosom prema tom pitanju lako se preskaču cijeli nizovi posredovanja, pa se ideologija, na primjer, vidi

samo u području politike, a i znanstveni diskurs nerijetko prikriva proizvodnost koja odatle proizlazi.

Tek problematizacijom trenutka podjele rada mišljenje se upućuje prema onome što je izravno (na oblike ideologijske svijesti okrenutom istraživanju) načelno *nevidljivo*. Taj se trenutak uspostavlja i kao *prijelom* (na jednoj strani nalazi se nevidljivo-predoblikovano, na drugoj vidljivo-oblikovano) i kao *spoj* (*initia ideologicae*), a i jedno i drugo može se otkriti problematizacijom *transcendentalnog područja*. Transcendentalnog za shvaćanje ideologije u predodžbama, a ne značenjima što ih omogućuje spekulativno *isto*. Na djelu su činioci *istog*, a njihovo dijeljenje mogućnost je i nužnost svih *kao da* načina egzistencije temeljnih vidova čovjekova opstanka (teorije, prakse i proizvodnje).

Za svijest obuhvaćenu podjelom rada i epoholnim oblikom podijeljena rada (kapital) stvorena stvar je nešto vanjsko. Određena proizvodnja (»koja određuje rang i utjecaj svim ostalim«), s obzirom na originernu potenciju i svezu tvorenja i činjenja u radu prije njegove diobe, sama postaje oblikom rada, opstojnost podijeljena rada izvan granica njegova posebnostanstvenog shvaćanja i svođenja na nešto instrumentalno. Tek posredovano, preko određene proizvodnje i njome modificiranih proizvodnji, praksa podijeljena i rastavljena rada dospijeva u vidokrug posebnih znanosti. (str. 164—167).

Nije presudno, kaže Paić, da li Marx poduzima sustavno istraživanje svih dimenzija predoblikovanoga (nevidljivoga). *Za nas*, dok nastojimo problematizirati onesposobljavanje svijesti u momentima emanacije materijalnog procesa, bitno je: bez ideje i provedbe ideje spekulativnog o ideologiji se može misliti *ideologijski* (ideološki), jer je načelno nemoguće vidjeti praksu podijeljena rada u području oblikovanoga (gdje se ideologija inače traži). Nije moguće vidjeti njegov određeni povijesni oblik, bez problematizacije djelatnih sila već u predoblikovanom području. Bez *istog* misleći (djelatni subjekti ne mogu dohvatiti ni razliku kao razliku. (str. 167—168).

To bi mogao biti u neku ruku i temeljni rezultat ovog Paićevog pionirskog istraživanja, u njegovom vlastitom rezii-

miranju. Povod ovom njegovom pothvatu, međutim, nimalo nije akademske naravi, baš kao što mu ni nakana nije puka refilozofikacija Marxove misaone baštine. Naprotiv, želi sebe i nas osposobiti za kritički stav (distanciju spram *ideosfere* u čijem se okružju odvija i proizvodi naša svakodnevnica — spram samostalnog govora ideologije koja nam daje i oduzima subjektivnost čineći nas quasi subjektima naše vlastite povijesti.

U šestom poglavlju svoje knjige koje bi zasluživalo i poseban prikaz, on se uputio u poblize razmatranje etatističkog ustrojstva »socijalizma«, upućujući i nas da o uspostavljanju ideosfere toga modernoga — i nipošto nužnim načinom — suvremenoga društva valja misliti i preko granica dosega Marxova zahvata u prepreke samosvijesti.

Matko Meštrović